

УДК 343.2/.7(477)

ІСТОРІЯ СТАНОВЛЕННЯ ЗАКОНОДАВСТВА ПРО КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВУ ОХОРОНУ КОНСТИТУЦІЙНОГО ЛАДУ УКРАЇНИ

С. Ільницька

*Львівський національний університет імені Івана Франка
вул. Університетська, 1, 79000 Львів, Україна
e-mail: ilnytska_s@ua.fm*

У статті здійснено аналіз історії розвитку законодавства про кримінально-правову охорону конституційного ладу України. Особливу увагу зосереджено на дослідженні виникнення інституту кримінально-правової охорони конституційного ладу України. Наголошено на необхідності уточнення формулювання ст. 109 КК України (2001 р.), оскільки надто широке трактування дій, які спрямовані на насильницьку зміну чи повалення конституційного ладу держави, може призвести до свавілля органів державної влади, а відтак до широкого застосування кримінальних репресій.

Ключові слова: конституційний лад, кримінально-правова охорона, злочини проти монарха, злочини проти держави, злочини проти основ національної безпеки.

Перший розділ Кримінального кодексу України 2001 р. «Злочини проти основ національної безпеки України» пройшов достатньо складний процес свого формування. Саме така назва розділу з'явилася вперше. Більшість злочинів, помічених у ньому, є порівняно новими і раніше взагалі не передбачалися.

Те ж саме стосується питання встановлення кримінальної відповідальності за посягання на конституційний лад держави.

Відсутність норми, що стосується кримінально-правової охорони конституційного ладу, зумовлено насамперед тим, що тогочасна наука не оперувала і самим поняття «конституційний лад». Однак деякі положення кримінальних законів в різні історичні періоди все ж таки опосередковано закріплювали посягання на державний та (або) суспільний лад, які зараз більшістю науковців визнаються елементами конституційного ладу. Зокрема впродовж тривалого часу кримінальні закони містили норми, які встановлювали кримінальну відповідальність за посягання на життя правителя держави, членів його сім'ї чи навіть вищих посадових осіб держави. А оскільки правитель уособлював в собі владу держави, то ці діяння визнавались такими, що посягають і на саму державну владу, а також державний і суспільний лад загалом.

Отож, розглянемо, які положення кримінально-правових норм так чи інакше стосувались охорони державного і суспільного ладу Української держави.

За часів існування Київської Русі був виданий перший кодифікований збірник юридичних норм Руська правда. У другій частині короткої редакції Руської правди, яка називалася в літературі Правда Ярославичів, були норми, що встановлювали відповідальність за посягання на життя князівської вотчини. Для прикладу, в ст.ст. 19–21 закріплювались положення, які встановлювали кримінальну відповідальність за посягання на життя осіб, які служили князю. Аналізуючи ці статті, можна зробити висновок, що тут йдеться саме про вбивство вищих слуг князя [1, с. 48, 58–59]. При чому законодавець встановив підвищену плату за їх вбивство. Крім того, общині заборонялось допомагати вбивці вищезазначених осіб у виплаті штрафу, а положення ст. 21 дозволяли за вбивство боярина злочинця убити відразу на місці без суду в будь-

який час доби і прирівнюється до розправи з нічним грабіжником (ст. 38), водночас, коли ст. 38 дозволяється вбити лише не зв'язаного нічного грабіжника, тим самим підкреслюється більший ступінь суспільної небезпеки злочину [1, с. 48–49, 60–61].

Просторова редакція Руської правди також встановлювала посилену відповідальність за вбивство князівських мужів, до яких згідно зі ст. 1 належали і представники князівської адміністрації. Ця стаття охороняла життя управителів князівського феодального хазяйства, наближених князю людей та робітника князівської вотчини, який виконував функції управителя [1, с. 64, 83–84]. Необхідно також звернути увагу на ст.ст. 10–11, в яких виокремлено вбивство високопоставленого князівського чиновника, високопоставлених соціальних груп, які пов'язані з князівським хазяйством [1, с. 65, 89].

Отже, як бачимо, попри наявність в Кодексі посягання на життя звичайної людини в статтях Руської правди виділяється вбивство князівських чиновників, за які законодавець встановлює тяжче покарання, ніж за вбивство простих людей. Це свідчить про те, що посягання на життя цих осіб визнавалось таким, що становить більший ступінь суспільної небезпеки.

Важливе місце серед нормативно-правових актів належить Військовому артикулу 1716 р. В більшості він містить норми саме кримінального права.

Глави 3, 16 та 17 цього артикулу стосувались політичних злочинів. На першому місці знаходяться суспільно небезпечні посягання на життя, здоров'я та честь монарха та його становище як голови держави, а також його дружини та дітей [2, с. 331–332]. Навіть за умисел вчинити таке посягання, а також неповідомлення про підготовлюваний злочин особа підлягала кримінальній відповідальності і несла покарання таке ж, як і за закінчений злочин.

Так звані злочини політичного характеру проти монарха, а в його особі й проти держави, були передбачені і в проєкті першого Кодексу українського права «Права, за якими судиться малоросійський народ» 1743 р., а саме в главі III. До таких злочинів належать:

– вбивство чи поранення монарха або членів його родини, а також замах на цей злочин (III, 2, 3, 4);

– злочини проти монарха словом чи письмом: 1) образа монарха та його родини на словах або на письмі; 2) публічна ворожа критика й зневага царських указів (п. 2–3); 3) несправедливий донос у політичних справах (п. 4); 4) образливе й небезпечне іменування когось «зрадником або бунтівником» (п. 5);

– злочини й провини в присутності монарха або при його дворі: 1) образа словом (9, 1); 2) удар рукою (п. 2); 3) скривавлення когось; 4) погроза зброєю; 5) заподіяння ран, що призвели до смерті; 6) порушення охоронної грамоти монарха, виданої тому, хто бажає після втечі вернутись, щоб виправдатись перед судом, шляхом поранення збігця (арт. 10, п. 1);

– державна зрада (внутрішня), тобто змова всередині держави, що має на меті скинення монарха та його спадкоємця, а також неповідомлення про цей злочин;

– державна зрада (зовнішня), яка могла виражатись у змові з ворогом держави (п. 6), допомозі ворогу зброєю (п. 7), здачі фортеці ворогові (п. 8), втечі до ворога з метою зради (арт. 7, п. 1–2). В такому разі вбивство зрадника не вважалось злочином;

– злочини й провини проти послів, посланців та кур'єрів: 1) поранення чужоземного посла, образа його честі або вбивство (арт. 12); 2) образа й побої посланця або кур'єра з царськими грамотами й указами або його вбивство (п. 3); 3) знищення монарших грамот (п. 4);

– фальшування монарших грамот, привілеїв та печаток (арт. 13);

– фальшування монети своєї й чужої держави. Відповідальності підлягали також ті особи, які, знаючи про злочин, не повідомили про нього (арт. 14. Додаток, ч. 5) [3, с. 157–159; 4, с. XXVIII].

Кримінальній відповідальності за злочин чоловіка й батька, враховуючи підвищений ступінь суспільної небезпеки, підлягали також його дружина й діти, якщо вони знали про замах і не повідомили про нього (3, 1–5). Карали також злочинця, який вчинив самогубство зі страху перед карою, на острах і пересторогу іншим людям.

Як бачимо з аналізу статей Кодексу, найбільша увага, як й у Військовому артикулі, приділяється злочинам проти монарха, адже він є джерелом абсолютної влади в державі. За вчинення більшості злочинів особа підлягала покаранню у вигляді позбавлення життя, а в певних випадках таке ж покарання застосовувалось навіть до членів сім'ї злочинця чи інших осіб за неповідомлення про злочин.

Важливим для розвитку кримінального законодавства є Уложення про покарання кримінальні та виправні 1845 р. Окремий розділ цього Уложення був присвячений так званим «злочинам державним», серед яких найбільш суспільно небезпечними законодавець визнає діяння проти священної особи імператора і членів імператорського дому (глава 1). Так, ст.ст. 263–265 встановлювали відповідальність за умисні дії проти життя, здоров'я, честі імператора, а також виявлення умислу скинути його з престолу, позбавити свободи чи верховної влади та навіть вчинити над ним яке-небудь насильство [5, с. 55; 6, с. 232–233]. Підкреслюючи надзвичайно великий ступінь суспільної небезпеки вищезазначених діянь, законодавець встановлює аналогічну відповідальність за незакінчений злочин та й саме виявлення умислу вчинити злочин, тобто так званий «голий умисел». Смертній карі підлягали також особи, які знали про можливість вчинення такого злочину, але не виконали свого обов'язку повідомити про нього.

Положення ст.ст. 263–265 нагадували норми арт. 19 Військового артикулу та арт. 2, 3, 4 «Прав, за якими судиться малоросійський народ», але на відміну від останніх вже містили нові норми, які встановлювали кримінальну відповідальність за виявлення умислу на позбавлення верховної влади монарха чи її обмеження. Деякі науковці зазначають, що склад злочину, передбачений ст. 263, сформульований досить нечітко. Це зумовлено прагненням в разі необхідності забезпечити широту і свободу судово-адміністративних репресій [5, с. 55; 6, с. 232–233].

Уложення захищало також життя, здоров'я, свободу, честь та високі права спадкоємця престолу, дружини імператора чи інших членів імператорського дому [6, с. 233].

Вперше появляється такий склад злочину, як складення й поширення письмових чи друкованих творів або зображень із метою викликати неповагу до верховної влади чи особистих якостей імператора, а також спадкоємця престолу, його дружини чи інших членів імператорського дому. Особи, які не перешкоджали таким злочинним діям, будучи свідками вчинення злочину, або не повідомили про його вчинення, також підлягали кримінальній відповідальності. Та навіть за саме готування до цього злочину наставала кримінальна відповідальність. Всі співучасники, як і за вчинення злочинів, які ми розглядали вище, карались однаково. Якщо вищеназвані листівки ще не поширили, то покарання було значно меншим [6, с. 233–234].

Державним злочином вважалась також образа імператора. Цей склад злочину був передбачений у Військовому артикулі, а також в Українському кодексі 1743 р. Однак в Уложенні законодавець вже передбачає відповідальність і за дії, які виражаються у пошкодженні портретів чи інших зображень імператора.

Необхідно звернути увагу і на главі 2 Уложення, в якому кримінально-протиправними вважались діяння, як бунт проти верховної влади та державна зрада.

Так, відповідно до ст. 271 навіть за умисел змінити владу у всій державі чи його окремих частинах, форму правління чи передбачений законом порядок спадкування престолу наставала кримінальна відповідальність. Саме готування до вчинення злочину вже вважалось закінченим злочином. Винними вважались не тільки особи, які керували організацією змови, а й ті, які брали в ній участь, надавали допомогу у будь-якій формі чи не донесли про таку змову. Крім того, у ст. 272 був перелік обставин, які пом'якшують покарання за вчинення злочину, передбаченого ст. 271 Уложення [5, с. 67–68; 6, с. 235].

Ще одним новим складом злочину було складення й поширення письмових чи друкованих матеріалів із метою спонукати до бунту чи явному непокоренню верховній владі, виголошення публічних промов із вищеназваними цілями, а також готування та замах до бунту (ст. 273) [5, с. 68–72; 6, с. 235–237, 252–253].

Деякі склади державних злочинів містилися також у розділі 4, а саме: у ст. 333 встановлено відповідальність за пошкодження прикордонних знаків з метою передачі землі іноземній державі, ст. 347 – за організацію й керівництво таємних організацій; в розділі 5 у ст. 455 передбачено відповідальність за умисне розголошення державної таємниці іноземним органам влади; в 8 розділі у ст. 1147 закріплено відповідальність за створення організації для вчинення державних злочинів, ст. 1158 – за поширення чуток з умислом, який має «політично шкідливу ціль» чи явно образливу для верховного керівництва, ст. 1243 – за виготовлення та зберігання у великих розмірах зброї, що підриває державну безпеку, тощо [6, с. 348–349; 5, с. 91–92]. Як покарання за державні злочини застосовувалась, як правило, найвища міра покарання у вигляді смертної кари.

Проаналізувавши норми Уложення про покарання кримінальні та виправні 1845 р., ми можемо побачити, що найбільша увага приділяється злочинам проти монарха, членів його сім'ї, державній зраді та злочинам, які спрямовані на повалення чи зміну державної влади.

У 1922 р. був прийнятий кримінальний кодекс УРСР. У главі 1 Особливої частини цього кодексу встановлено кримінальну відповідальність за державні злочини та поділялася на дві частини. Перша частина вмшувала склади контрреволюційних злочинів, а друга – злочинів проти порядку управління.

Контрреволюційними злочинами визнавались посягання на основі державного та суспільного ладу, встановленого Жовтневою революцією 1917 р., вчинені з метою повалення або ослаблення радянської влади [7, с. 461–462]. В такому разі це могли бути як активні дії, спрямовані на захоплення чи повалення радянської влади, наприклад, участь у терористичних актах, спрямованих проти представників радянської влади, так і будь-яка пропаганда та агітація із закликами до таких дій. Кримінально-протиправними вважались будь-які шпигунські дії, зносини з іноземними державами з метою схилення їх до збройного втручання в справи республіки, а також організація збройних повстань із метою захоплення державної влади чи шляхом використання насильства відділити від Української РСР частину території [7, с. 462–464]. Навіть за недоведеності вини особа підлягала кримінальній відповідальності, щоправда, їй могли знизити покарання до 3 місяців виправних робіт.

Що ж стосується злочинів проти порядку управління, то ними визнавалось таке діяння, яке було спрямоване на порушення правильного функціонування підпорядкованих органів управління чи народного хазайства, яке поєднане з перешкоджанням діяльності її органів, чи інші дії, які послаблювали авторитет влади. До таких злочинів належали участь в масових безпорядках, звільнення заарештованих, організація і участь в бандах, образа деяких представників влади під час виконання ними службових обов'язків, яка вчинена публічно тощо [7, с. 465–472].

Такий поділ на контрреволюційні злочини та злочини проти порядку управління є досить штучним, адже, як зазначає В.О. Навроцький, так намагалися повернути увагу до необхідності боротьби з «класовим ворогом» [8, с. 7].

Після прийняття нового кримінального кодексу 1927 р. практично нічого не змінилося. Адже контрреволюційними злочинами законодавець визнав такі діяння, які вчинялись із метою повалення, підриву чи ослаблення радянської влади, а також діяння, які хоч безпосередньо і не спрямовані на досягнення вищезазначеної мети, але завідомо для винного містили замах на політичні та господарські завоювання пролетарської революції [9].

Норми цього кодексу, як і попереднього, були сформульовані нечітко для можливості надто розширити тлумачення цієї норми, а відтак застосовувати широке коло репресій до осіб винних у їх вчиненні.

Після прийняття Кримінального кодексу 1960 р. назва розділу «Державні злочини» змінилася на «Злочини проти держави». У главі 1 Особливої частини всі злочини поділено на дві групи: особливо небезпечні злочини проти держави та інші злочини проти держави.

Як і в Кримінальних кодексах попередніх років, в Кримінальному кодексі 1960 р. не закріплено норми, які б прямо стосувались охорони конституційного ладу.

Лише після внесення змін до Кримінального кодексу Української РСР у квітні 1989 р. було вперше закріплено статтю, яка стосувалась саме кримінально-правової охорони державного та суспільного ладу. До дій, які посягали на державний та суспільний лад Української РСР, належали:

– публічні заклики до насильницького повалення або зміни радянського державного і суспільного ладу, закріпленого Конституцією СРСР і Конституцією Української РСР;

– розповсюдження з цією метою матеріалів такого змісту;

– дії, передбачені частинами 1 або 2 цієї статті, вчинені за завданням іноземних організацій чи їхніх представників [10].

У зв'язку з проголошенням України незалежною державою Кримінальний кодекс був суттєво змінений. Вперше за всю історію в 1992 р. в Кримінальному кодексі з'являється ст. 56-1, у якій прямо передбачено кримінальну відповідальність за змову з метою насильницького повалення конституційного ладу України або з метою захоплення державної влади [11].

Проте вже через рік у зв'язку з так званім посиленням захисту конституційного ладу держави ця стаття була значно розширена і кримінальна відповідальність вже наставала за:

– дії, вчинені з метою насильницької зміни чи повалення конституційного ладу або захоплення державної влади, а так само змова про вчинення таких дій;

– публічні заклики до насильницької зміни чи повалення конституційного ладу або до захоплення державної влади, а так само розповсюдження матеріалів із закликами до вчинення таких дій;

– дії, передбачені частиною 2 цієї статті, вчинені особою, яка є представником влади, або повторно, або за попереднім зговором групою осіб [12].

Після прийняття Кримінального кодексу 2001 р. назва розділу «Злочини проти держави» була змінена на «Злочини проти основ національної безпеки України». А ось що стосується статті, яка передбачала кримінально-правову охорону конституційного ладу, то вона практично не змінилась і увійшла до розділу під назвою «дії, спрямовані на насильницьку зміну чи повалення конституційного ладу або на захоплення державної влади (ст. 109)». Такими діями вважатимуться:

– дії, вчинені з метою насильницької зміни чи повалення конституційного ладу або захоплення державної влади, а також змова про вчинення таких дій;

– публічні заклики до насильницької зміни чи повалення конституційного ладу або до захоплення державної влади, а також розповсюдження матеріалів із закликами до вчинення таких дій;

– дії, передбачені частиною 2 цієї статті, вчинені особою, яка є представником влади, або повторно, або організованою групою, або з використанням засобів масової інформації [13].

Як бачимо, диспозиція статті, що передбачає кримінально-правову охорону конституційного ладу держави, як і в Кримінальному кодексі 1960 р., сформульована досить нечітко. Адже кримінально караними вважатиметься будь-яке діяння, яке спрямоване на досягнення злочинної мети «насильницької зміни чи повалення конституційного ладу». Законодавець не дає навіть приблизного переліку таких діянь. А це, своєю чергою, може призвести до свавілля органів державної влади, які визначатимуть, яке діяння передбачене ст. 109, та можливості застосування кримінальних репресій з метою утримання влади.

Отже, проаналізувавши кримінальні закони, які приймалися в різні історичні періоди, можна зробити висновок, що нечіткість формулювання норми про кримінально-правову охорону конституційного ладу давало можливість застосувати великомасштабні репресії, адже багато діянь могли бути такими, що посягали на конституційний лад держави. Такої ж необачності законодавець припустився приймаючи чинний Кримінальний кодекс, в якому сформульована диспозиція ст. 109 є надто загальною. А відтак благородна мета захисту конституційного ладу України може призвести до свавілля органів державної влади, які на свій розсуд визначатимуть, яке діяння спрямоване на повалення або зміну конституційного ладу та застосування кримінальних репресій до широкого кола осіб.

Список використаної літератури

1. Российское законодательство X–XX веков : в 9 т. / отв. ред. В.Л. Янин. – М. : Юрид. лит-ра, 1984. – Т. 1. Законодательство Древней Руси. – 432 с.
2. Российское законодательство X–XX веков : в 9 т. / отв. ред. А.Г. Маньков – М. : Юрид. лит-ра, 1986. – Т. 4. Законодательство периода становления абсолютизма. – 511 с.
3. *Ковалів Андрій*. Український кодекс 1743 року «Права, по котормь судится малоросійській народъ» / Андрій Ковалів. – Мюнхен : Кооперативне видавництво «Заграда», 1949. – 210 с.
4. Права, за якими судиться малоросійський народ 1743 року / за ред. О.М. Мироненка, Ю.С. Шемшученка. – К., 1997. – 548 с.
5. Россия. Законы. Уложение о наказаниях уголовныхъ и исправительныхъ. – СПб., 1845. – 592 с.
6. Российское законодательство X–XX веков : в 9 т. / под общей ред. О.И. Чистякова. – М. : Юрид. лит-ра, 1988. – Т. 6. Законодательство первой половины XIX века. – 432 с.
7. *Михайленко П.П.* Борьба с преступностью в Украинской ССР. : в 2 т. / П.П. Михайленко. – К. : Высшая школа, 1966. – Т. 1. 1917–1925 гг. – 832 с.
8. *Навроцький В.О.* Злочини проти держави : лекції для студентів юридичного факультету / В.О. Навроцький. – Львів : юридичний факультет ЛНУ ім. І. Франка, 1997. – 48 с.
9. Уголовный кодекс УССР в ред. 1927 г. – 2-е издание официальное. – Харьков : Юрид. Изд-во НКЮ УССР, 1927.
10. Про внесення змін і доповнень до Кримінального і Кримінально-процесуального кодексів української РСР : Закон Української РСР Про затвердження Указу Президії Верховної Ради Української РСР // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1989. – № 45. – Ст. 633.

11. Про внесення змін і доповнень до Кримінального, Кримінально-процесуального кодексів Української РСР, Кодексу Української РСР про адміністративні правопорушення та Митного кодексу України : Закон України від 17.06.1992. [Електронний ресурс]. – Режим доступу до : http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/ed_1992_06_17/an/1467T246800.html#14673
12. Про посилення кримінальної відповідальності за деякі злочини проти держави : Закон України від 24.12.1993. [Електронний ресурс]. – Режим доступу до : http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/ed_1993_12_24/an/9/T380500.html#9
13. Кримінальний кодекс України від 01.09.2001 // Відомості Верховної Ради України – 2001. – № 25–26. – Ст. 131.

ИСТОРИЯ СТАНОВЛЕНИЯ ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВА ОБ УГОЛОВНО-ПРАВОВОЙ ОХРАНЕ КОНСТИТУЦИОННОГО СТРОЯ УКРАИНЫ

С. Ильницкая

*Львовский национальный университет имени Ивана Франко
ул. Университетская, 1, 79000 Львов, Украина*

В статье осуществлен анализ истории развития законодательства об уголовно-правовой охране конституционного строя Украины. Особое внимание сосредоточено на исследовании возникновения института уголовно-правовой охраны конституционного строя Украины. Отмечена необходимость уточнения формулировки ст. 109 УК Украины (2001 г.), поскольку слишком широкая трактовка действий, направленных на насильственное изменение или свержение конституционного строя государства, может привести к произволу органов государственной власти, а следовательно к широкому применению уголовных репрессий.

Ключевые слова: конституционный строй, уголовно-правовая охрана, преступления против монарха, преступления против государства, преступления против основ национальной безопасности.

HISTORY OF LEGISLATION FORMATION ON CONSTITUTIONAL ORDER LEGAL PROTECTION

S. Ilynska

*IvanFrankoNationalUniversity of Lviv
Universytetska Str. 1, UA – 79000 Lviv, Ukraine*

In the article author analyses the history of the legislation on constitutional order of Ukraine legal protection. Special attention is paid to researching the origin of the institution of constitutional order of Ukraine legal protection. Author emphasizes the necessity of wording improvement of art. 109 of the Criminal Code of Ukraine, since a large amount of actions on violent change of the constitutional order in Ukraine can lead to the abuse of power(s) by public administrations and to frequent application of criminal repressions.

Key words: constitutional order, legal protection, crimes against monarch, crimes against the state, crimes against the foundations of national security.

*Стаття: надійшла до редакції 03.12.2012
прийнята до друку 14.01.2013*